

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено правовим засадам взаємодії релігійних організацій та органів публічної влади в Україні. Проаналізовано принципи та правові механізми взаємодії релігійних організацій та органів публічної влади в Україні. На цій основі запропоновані авторські пропозиції щодо вдосконалення зазначеної взаємодії.

Ключові слова: релігійна організація, церква, органи публічної влади, свобода віросповідання, громадянське суспільство.

Статья посвящена правовым основам взаимодействия религиозных организаций и органов публичной власти в Украине. Проанализированы принципы и правовые механизмы взаимодействия религиозных организаций и органов публичной власти в Украине. На этой основе внесены авторские предложения по совершенствованию указанного взаимодействия.

Ключевые слова: религиозная организация, церковь, органы публичной власти, свобода вероисповедания, гражданское общество.

The article is devoted to questions of legal principles of interaction of religious organizations and public authorities in Ukraine. The principles and legal mechanisms of interaction between religious organizations and public authorities in Ukraine are analyzed. On this basis, authors' suggestions are offered on improving the interaction between religious organizations and public authorities in Ukraine.

Key words: religious organization, church, public authorities, freedom of religion, civil society.

Вступ. Зміна основ політичного й економічного життя України після Революції Гідності 2013–2014 рр., відстоювання державної незалежності в умовах анексії Криму та війни на Сході України, демократичні реформи, формування громадянського суспільства та побудова правової держави, однією з головних ознак якої є свобода совісті і віросповідання, зумовили необхідність здійснення наукового огляду сучасних правових засад взаємодії релігійних організацій та органів публічної влади.

Сьогодні Україна переживає важливі історичні процеси, пов'язані з наданням томосу про автокефалію Українській помісній православній церкві Константинопольським Вселенським Патріархатом. Це фактично розриває останні вузли так званого «руського мира», відриває нас від колосального впливу Москви на релігійне християнське життя українців. Водночас такий процес і ситуація після надання автокефалії потребуватимуть від держави та її органів дуже зваженої та витриманої політики щодо інших християнських конфесій, інших релігій та релігійних організацій, представлених в Україні.

Дане дослідження спрямоване на виявлення проблем, прогалин і недоліків у правовому регулюванні взаємодії органів публічної влади з релігійними об'єднаннями в Україні, пошук шляхів їх оптимізації.

Взаємодію органів публічної влади та релігійних організацій вивчали і зараз досліджують такі відомі українські вчені, як: О. Биков, О. Білоус, Д. Вовк, О. Дзяворник, В. Єленський, В. Козленко, А. Кравченко, О. Мельничук, С. Онищук, М. Палінчак, А. Радченко, Л. Рощина, О. Саган, Є. Ткаченко, В. Шевченко й ін.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження правових засад взаємодії органів публічної влади з релігійними організаціями в Україні.

Результати дослідження. У ст. 35 Конституції України закладено основи правової взаємодії органів публічної влади із церквою та релігійними організаціями в Україні [1]. Деталізуються ці положення в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» [2], а також в інших нормативно-правових актах.

Насамперед варто розглянути принципи та правові механізми взаємодії релігійних організацій (церкви) як інститутів громадянського суспільства та держави, проблеми їх реалізації та вдосконалення.

У літературі є різні класифікації принципів такої взаємодії. Так, Є. Ткаченко виділяє аж десять таких принципів. Учений вважає, що у вітчизняному конституційному законодавстві встановлюються такі принципи взаємовідносин держави та релігійних організацій: 1) церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави; 2) жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається; 3) заборона неконституційного обмеження реалізації права на свободу віросповідання, а тільки на підставі закону лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей; 4) відокремлення школи від церкви; 5) держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості, поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству; 6) держава не втручається в здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії; 7) релігійні організації не виконують державних функцій; 8) релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні із громадськими об'єднаннями засоби масової інформації; 9) релігійні організації не беруть участі в діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки, не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній кандидатів до цих органів. Священнослужителі мають право на участь у політичному житті нарівні з усіма громадянами; 10) релігійна організація не повинна втручатися в діяльність інших релігійних організацій, у будь-якій формі проповідувати ворожнечу, нетерпимість до невіруючих і віруючих інших віросповідань [3].

Г. Сергієнко у своєму дисертаційному дослідженні виділяє п'ять принципів відносин церкви та держави в Україні, а саме: гарантування свободи віросповідання; заборона неконституційного обмеження свободи сповідувати релігію; відокремлення державних, комунальних навчальних закладів і релігійних організацій; рівність релігійних організацій перед законом; заборона дискримінації релігійних організацій та принцип відокремлення держави і релігійних організацій [4, с. 10–11]. Розглянемо деякі із принципів детальніше.

Заборона неконституційного обмеження свободи сповідувати релігію як принцип відносин релігійних об'єднань (церкви) та держави в Україні одними вченими розглядається як окремий, іншими – як складова частина принципу свободи віросповідання.

У ч. 2 ст. 35 Конституції України передбачено обмеження свободи віросповідання: «Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей» [1].

На думку А. Радченко, зазначені в ч. 2 ст. 35 Конституції України підстави не повною мірою корелюють з аналогічними підставами, закріпленими в ч. 2 ст. 9 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [5], де обмеження права на свободу релігії допускається в інтересах громадської безпеки, охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Отже, якщо йдеться про обмеження свободи віросповідання в інтересах світськості (наприклад, заборона активної релігійності в державних школах) – це обмеження в інтересах публічного порядку. Якщо ж мається на увазі обмеження в інтересах захищеності важливих інтересів суспільства (наприклад, заборона релігійних маніфестацій, які очевидно загрожують життю і здоров'ю інших осіб), то таке обмеження здійснюється в інтересах громадської безпеки. Отже, громадська безпека становить самостійну важливу підставу для легітимного обмеження свободи віросповідання [6].

Цілком погоджуємося з вищенаведеною думкою та вважаємо, що ч. 2 ст. 35 варто змінити та викласти в такій редакції: «Здійснення права на свободу совісті та віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку та громадської безпеки, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей».

Наступний принцип – принцип відокремлення державних, комунальних навчальних закладів і релігійних організацій, закріплений у ч. 3 ст. 35 Конституції України. В Основному законі зазначено: «Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви» [1]. Цей принцип розкритий у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», у ст. 6 якого передбачено, що державна система освіти відокремлена від церкви (релігійних організацій) та має світський характер, а доступ до різних видів і рівнів освіти надається громадянам незалежно від їхнього ставлення до релігії [2].

Потребує коригування текст самої ч. 3 ст. 35 Конституції України, який відокремлює школи лише від церкви, без згадки інших релігійних організацій. Вважаємо, що ч. 3 ст. 35 Конституції України мала би формулюватися так: «Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви і релігійних організацій».

Багато хто з науковців неправильно розуміють принцип рівності релігійних організацій перед законом. Детальніше цей принцип закріплено в р. II Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Визначається, що всі релігійні організації незалежно від їхньої конфесійної приналежності рівні перед законом і мають однаковий правовий статус, що не допускає встановлення будь-яких переваг або обмежень одних церков (релігійних організацій) щодо інших [2].

Важливим аспектом є те, що цей принцип поширюється не тільки на зареєстровані релігійні організації, а й на релігійні громади. Відповідно до Закону, релігійна громада є місцевою релігійною організацією віруючих громадян того самого культу, віросповідання, напряму, течії або толку, які добровільно об'єдналися з метою спільного задоволення релігійних потреб. Сьогодні реєстрація статуту (положення) релігійного об'єднання не є обов'язковою, але реєстрація релігійної громади як юридичної особи обов'язкова, згідно із чинним законодавством [7, с. 64].

Принцип рівності не позбавляє можливості визначення якоїсь релігії панівною, національною, традиційною для України. Таким шляхом пішли, зокрема, і такі колишні держави соціалістичного табору, як Грузія і Болгарія.

Принцип заборони дискримінації релігійних організацій базується на більшості міжнародних актів і відображений як у Конституції України, так і в базовому законодавстві. Зокрема, у ч. 2 ст. 24 Основного закону передбачено, що не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Більш вузько це питання розкрито в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації». Так, у ч. 5 ст. 5 Закону передбачено заборону встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших [7, с. 64].

Принцип відокремлення церкви від держави. Згідно із ч. 3 ст. 35 Конституції України, церква та релігійні організації в Україні відокремлені від держави, жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Усі релігії та релігійні організації мають розглядатися як однаково рівні перед законом і між собою. Також має йтися про загальну неприпустимість надання державою (органами публічної влади) будь-яких (політичних, податкових, матеріально-фінансових, інформаційних та інших) привілеїв, переваг або, навпаки, обмежень окремим віросповіданням чи релігійним організаціям. Крім того, відповідно до ч. 6 ст. 5 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», релігійні організації не мають виконувати державні функції, хоча цілком логічно дана норма мала би стосуватися й заборони виконання ними функцій органів влади Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування [8, с. 33].

Релігійні організації, на думку Ю. Пайди, не повинні втручатися в діяльність не тільки органів публічної влади, але й одна одної, що водночас актуалізує визначення чітких критеріїв такого незаконного втручання, особливо в контексті поточних процесів конкуренції декількох релігійних організацій однієї релігійної спрямованості, суперечок щодо канонічності, зміни підпорядкованості релігійних інститутів тощо. Водночас вищезгадане не варто розглядати як заборону участі релігійних організацій у громадському житті чи використання ними засобів масової інформації, що прямо гарантується в ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Адже, як відомо, релігійні організації, крім поширення відповідних віровчень, також роблять вагомий внесок у розвиток культури, освіти, моралі тощо [8, с. 34].

Що стосується правових механізмів взаємодії церкви (релігійних організацій) як суб'єктів громадянського суспільства та держави, то останні, на думку Т. Краснопольської [9], представлені двома групами структур: державними та релігійними. До державних структур належать такі:

1. Верховна Рада України, що має у своїй структурі Комітет із питань культури і духовності, мета якого – організація колегіального депутатського творчого поля навколо ухвалення і розроблення перспективних та якісних законопроектів. Комітет також веде законопроектну роботу, готує, попередньо розглядає питання, віднесені до повноважень Верховної Ради України, та виконує контрольні функції, серед іншого, і щодо державної політики у сфері свободи совісті та релігійних організацій. На думку Т. Краснопольської, доступ релігійних організацій до цього інституту обмежений [9, с. 219].

2. Департамент у справах релігій та національностей Міністерства культури України, що взаємодіє з релігійним середовищем за трьома напрямками: експертно-аналітичним, реєстраційно-дозвільним та комплексної підтримки. Відповідно до Положення про Департамент у справах релігій та національностей, останній є самостійним структурним підрозділом Міністерства культури України та включає в себе відділ релігієзнавчо-аналітичної роботи, відділ комунікації та сприяння діяльності релігійних організацій та відділ моніторингу діяльності та реєстрації статутів релігійних організацій [10].

3. Громадська рада з питань співпраці із церквами та релігійними організаціями, створена наказом Міністерства освіти та науки України «Про створення при Міністерстві освіти і науки України громадської ради з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями» № 941 від 20 жовтня 2008 р. Метою діяльності Ради є створення ефективних організаційних та правових умов для реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами, забезпечення відкритості діяльності Міністерства освіти і науки України, врахування громадської думки в процесі підготовки й організації виконання його рішень, сприяння всебічному забезпеченню свободи совісті та подальшої гармонізації державно-конфесійних відносин у галузі освіти, підтримання постійного діалогу із церквами та релігійними організаціями, більш ефективне використання їхнього потенціалу у виховному процесі [11].

До релігійних структур, що активно взаємодіють з органами державної влади, можна віднести такі:

1. Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій, що є провідним інститутом налагодження міжконфесійної взаємодії. Вона створена в грудні 1996 р. як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган з метою об'єднання зусиль церков і релігійних організацій щодо духовного відродження України, координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, участі в розробленні проектів нормативних актів із питань державно-конфесійних відносин, здійснення комплексних заходів добродійного характеру.

Основними завданнями Ради є: обговорення актуальних питань релігійного життя та підготовка взаємоузгоджених пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства стосовно свободи совісті та релігійних організацій; об'єднання зусиль релігійних організацій у добродійній діяльності; сприяння міжконфесійному взаєморозумінню та злагоді; активізація участі релігійних організацій у духовному відродженні України, зміцненні гуманістичних засад суспільства; організація та проведення конференцій, семінарів, нарад тощо з питань духовності, застосування і додержання законодавства про свободу совісті та релігійні організації; сприяння всебічному висвітленню релігійного життя в Україні засобами масової інформації [12].

2. Наряду представників Християнських Церков України, метою якої є: пошуки стану рівноваги в системі християнських зносин в Україні; розбудова широкої й ефективної комунікативної бази для християнської релігійної спільноти; спільна протидія нищівним наслідкам атеїстичного радянського державного устрою; колегіальна підготовка узгоджених нормативних пропозицій до національної системи права всіх рівнів; оптимізація наявних та конструювання нових механізмів державно-церковної взаємодії на всіх етапах та рівнях правозастосовної діяльності [9, с. 220].

Усе вищезазначене дозволяє нам виділити проблеми взаємодії релігійних організацій (церкви) як інститутів громадянського суспільства та держави. Основною проблемою можна визначити нерозуміння принципу світськості з позицій формування національної держави. На жаль, у ст. 35 Конституції України, ухваленій Верховною Радою України 1996 р., де було багато представників комуністичної партії, фактично повторено зміст т. зв. «Сталінської Конституції», у ст. 123 якої визначено, що «з метою забезпечення за громадянами свободи совісті церкву в УРСР відокремлено від держави і школу від церкви. Свобода відправлення релігійних культів і свобода антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами» [13].

Багато конституцій європейських держав не відмовилися від своєї історії та закріпили свою основну релігію на рівні Основного закону. Як приклад можна навести Польщу, Італію, Іспанію тощо.

Вважаю, що нам теж потрібно відходити від радянського минулого в цьому питанні та доповнити зміст ст. 35 Конституції України нормою, що: «Християнство є споконвічною держа-

воутворюючою релігією в Україні», водночас залишити тезу про те, що жодна релігія не може бути визнана як загальнообов'язкова, та про рівність усіх релігійних організацій перед законом.

Погоджуємося з думкою С. Оніщук, що, окрім внесення змін до Конституції України, нагальною потребою є ухвалення на законодавчому рівні Концепції державно-конфесійних відносин, що сьогодні є єдиним достатньо опрацьованим на експертному рівні документом, в якому зазначено пріоритетні напрями державної політики у сфері правого забезпечення регулювання державно-церковних відносин (сприяння на засадах консенсусу вирішенню проблеми набуття церквами, що мають ієрархічну структуру, статусу юридичної особи; заборона приватизації націоналізованого в минулому майна релігійного призначення; кодифікація нормативно-правових актів, що регламентують відносини у сфері забезпечення права на свободу совісті та діяльності церкви; розроблення та впровадження правових механізмів забезпечення права церкви на пастирське служіння; визначення правового статусу церкви в частині оподаткування, враховуючи неприбутковий і суспільно корисний тип її діяльності; законодавче врегулювання права церкви на заснування конфесійних навчальних закладів і пов'язаних із цим питань тощо) [14, с. 65].

Підтримуємо позиції вчених щодо необхідності ухвалення нового Закону України «Про свободу совісті та віросповідання», адже чинний Закон ухвалено ще Верховною Радою УРСР, де більшість депутатів були представниками атеїстичної та вороже налаштованої до України комуністичної партії.

Новий закон України «Про свободу совісті та віросповідання» необхідно ухвалити на основі затвердженої Концепції державно-конфесійних відносин з урахуванням позицій Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, науковців у галузі права та релігієзнавства, інших представників громадянського суспільства.

Підтримуємо позицію С. Оніщук стосовно того, що необхідно здійснити корегування законопроектів, що мають бути підготовлені на виконання положень нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», що передбачають: а) урегулювання окремих аспектів державно-церковних відносин у вигляді окремих законів (про реституцію церковного майна, де мають бути виписані принципи та можливі в сучасних умовах механізми повернення колишньої власності, про правове легалізація діяльності військових священників тощо); б) унесення змін у галузеве законодавство – у закони «Про освіту», «Про вищу освіту» тощо (визначення релігійних організацій суб'єктами права заснування навчальних закладів державного стандарту освіти; вирівнювання в соціальних правах студентів та викладачів духовних навчальних закладів із працівниками і студентами світських закладів освіти; дозвіл на акредитацію духовних навчальних закладів тощо), Земельний і Податковий кодекси (надання на принципах рівності всім церквам податкових пільг під час будівництва культових споруд, скасування збору під час виділення земельних ділянок під будівництво тощо). Це дасть змогу відібрати й узгодити із церковно-релігійною й експертною спільнотою найбільш адекватні законопроекти з-поміж багатьох, адаптувати їх у процесі громадського обговорення до нової редакції базового закону про свободу совісті і засади державно-церковних відносин [14, с. 66].

На наше переконання, у новому законі потрібно також передбачити та визначити статус і гарантії діяльності військових капеланів, які сьогодні виконують функції вчителів, духовних наставників та психологів для військовослужбовців, добровольців та волонтерів.

Окремий розділ закону варто присвятити питанням релігійних організацій та громад, які залишилися в анексованому Криму та на окупованій частині Донецької та Луганської областей. Сьогодні окупаційні режими примушують такі громади, під страхом заборони і ліквідації, переєструватися відповідно до законодавства невизнаних республік або законодавства Росії. У законі необхідно чітко закласти критерії визнання чи невизнання таких організацій і громад релігійними в разі деокупації відповідних територій України.

Важливо визначити на рівні закону та закріпити статус основної міжконфесійної інституції України за Всеукраїнською Радою Церков та релігійних організацій. Ця структура неодноразово засвідчила свою державницьку позицію, здатності до компромісу та міжконфесійного діалогу, а у важливі моменти новітньої української історії брала активну участь у всіх політичних, соціальних, культурних та інших процесах. Наприклад, 2013 р. члени Ради Церков декілька раз відвідували Брюссель, наголошуючи на європейському виборі українського суспільства та відстоюючи традиційні для України сімейні і моральні цінності. У вересні 2014 р. делегація Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій провела низку зустрічей в Осло (Норвегія) з релігійними діячами Росії, намагаючись донести правдиве свідчення про події в Україні, запобігти подальшій ескалації протистояння на Сході України, що розпочалося внаслідок російської військової агресії.

Крім того, законом необхідно передбачити обов'язкові, наприклад, протягом року, зустрічі із членами Всеукраїнської Ради Церков та релігійних організацій Президента, прем'єр-міністра України разом із членами Кабінету Міністрів України, голови Верховної Ради України та депутатського корпусу, головами обласних державних адміністрацій тощо.

Мають бути чітко прописані повноваження Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, центрального органу виконавчої влади з питань релігії, комітету Верховної Ради України з питань духовності та релігії та інших органів публічної влади, які причетні до державно-конфесійних відносин.

Необхідно також передбачити можливість судового та позасудового захисту прав церкви та релігійних організацій як інститутів громадянського суспільства, наділити їх суттєвими гарантіями діяльності.

Висновки. Взаємодія релігійних організацій як інститутів громадянського суспільства й органів публічної влади в Україні проходить черговий етап свого становлення. Сьогодні, у світлі народження незалежної православної церкви в Україні, нового, потужного інституту громадянського суспільства, необхідно якнайшвидше ухвалити новий Закон «Про свободу совісті та віросповідання», внести відповідні зміни до Конституції України для приведення моделі державно-конфесійних відносин до зразка сучасної європейської національної держави з тисячолітніми традиціями.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами).
2. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. № 987–XII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 25. Ст. 283 (зі змінами).
3. Ткаченко Є. Право на свободу віросповідання: судовий захист та деякі проблеми реалізації. Теорія і практика правознавства. 2015. Вип. 2 (8). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_7 (дата звернення: 15.12.2018).
4. Сергієнко Г. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2004. 18 с.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 21.12.2018).
6. Радченко А. Конституційне закріплення свободи совісті: основні напрями розвитку. Теорія і практика правознавства. 2015. Вип. 2 (8). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_8 (дата звернення: 21.12.2018).
7. Мельничук О. Теоретико-правовий аналіз конституційних принципів відносин церкви та держави в Україні: пропозиції. Часопис Київського університету права. 2014. № 1. С. 62–67.
8. Пайда Ю. Правові засади та принципи організації релігійних відносин в Україні. Науковий вісник публічного та приватного права. 2017. Вип. 5. Т. 1. С. 31–35.
9. Краснополська Т. Механізм взаємодії церкви та держави в Україні: характеристика основних елементів. Актуальні проблеми політики. 2015. Вип. 55. С. 215–223.
10. Положення про Департамент у справах релігій та національностей: наказ Міністерства культури України від 2 листопада 2016 р. № 785/0/17–16. URL: <http://regulation.gov.ua/catalogue/department/id374> (дата звернення: 21.12.2018).
11. Про створення при Міністерстві освіти і науки України громадської ради з питань співпраці із церквами та релігійними організаціями: наказ Міністерства освіти та науки України від 20 жовтня 2008 р. № 941. URL: <https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/pro-ministerstvo/doradchi-organi/gromadska-rada-z-pitan-spivpraci-z-cerkvami-ta-religijnimi-organizacijami> (дата звернення: 21.12.2018).
12. Положення про Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій, затверджено зі змінами на засіданні ВРЦіРО, протокол № 8 від 11 грудня 2007 р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/documents/13-polozhennya-pro-radu> (дата звернення: 21.12.2018).
13. Конституція (Основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 р. № 001_001, у редакції від 19 листопада 1976 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001 (дата звернення: 21.12.2018).
14. Онищук С. Формування партнерської моделі державно-церковних відносин в Україні. Ефективність державного управління: збірн. наук. праць. 2015. Вип. 42. С. 61–67.